

Köklü bir tarihsel geçmişi olan Macarların tarih boyunca çeşitli kavimlerle, özellikle de Türk kavimleriyle sıkı ve aynı zamanda yoğun bir ilişkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Macarlar bağımsız bir şekilde tarih sahnesine çıkmadan önce Ural kavimleriyle ortak bir geçmişi paylaşmıştır. Zaman içinde Ural kavimleriyle aralarındaki bağın kopmasının ardından Macarlar dilsel ve etnik açıdan bağımsız gelişme göstermiş ve Macar kadim tarihi (*magyar őstörténet*) olarak adlandırılan dönem oluşmaya başlamıştır.

Macar kadim tarihi, Türk-Macar ilişkileri açısından son derece önemli bir dönem olup Macarların çeşitli Türk kavimleriyle olan erken dönem ilişkilerinin temelleri bu dönemde atılmış ve bu ilişki günümüze kadar devam etmiştir. Bu dönem ilişkilerinin tarihi V. yüzyıla dayandırılmakta ve IX. yüzyılda Macarların bugünkü yurtları olan Karpat Havzası'na yerleşmesine kadar devam etmektedir. Yaklaşık beş yüz yıl süren bu süreç içinde Macarlar Türk kavimlerinin hâkimiyeti altında veya komşuluğunda yaşayarak Türklerle çok sık temasta bulunmuşlardır. Macarların bu erken Orta Çağ Dönemi'ni basit ve kesin ifadelerle anlatmak zor olsa da eldeki veriler Türk-Macar tarihî ilişkilerinin boyutunu ortaya koyacak düzeydedir.

Macar kadim tarihi olarak adlandırılan bu dönemin aydınlatılmasında Macar dilinin erken dönem yabancı yazılı kaynakları önemli bir yer teşkil etmektedir. Son dönemde yapılan çalışmalar bu alana önemli katkılar sağlamakla birlikte erken dönem yabancı yazılı kaynaklar bu çalışmalara temel oluşturması ve Macar kadim tarihi meselesine ışık tutması bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Bu dönemin aydınlatılmasında başta Arapça, Farsça, Yunanca (Bizans) yazılmış kaynaklar olmak üzere pek çok yabancı kaynak referans olmakta ve bu kaynaklarda Macarlar Türk kavimleriyle özdeşleştirilmektedir. Kadim Macarlar ilk olarak Buharalı bilim insanı ve aynı zamanda devlet yönetiminde söz sahibi olan Ceyhânî'nin (ö. 330/942) X. yüzyılın başlarında kaleme aldığı coğrafya eserinde ortaya çıkmakta ve söz konusu eseri temel alarak oluşturulan daha sonraki Arapça ve Farsça yazılmış kayıtlarda çoğunlukla kendi Etnonimleriyle (*Macar*) ya da başka Türk kavimlerinin adlarıyla adlandırılmaktadır. Daha sonra X. yüzyılda kaleme alınan Yunanca (Bizans) kaynaklarda ise *Türk* adıyla anılmaktadır. Bu çalışmada çoğunlukla kadim Macarlar hakkında somut ve doğrudan veriler sunularak döneme tanıklık eden bu ana kayıtlar temel alınmaktadır. Söz konusu yabancı kayıtları temel alarak oluşturulan Macar kadim tarihi araştırmaları ve Macar literatürü de bu çalışmanın bir diğer kaynak malzemesini oluşturmaktadır.

Macarların, yurt tutuş öncesi dönemi tarihi İç Asya tarihiyle bağlantılı olduğu için bu süre zarfında çok sayıda Türk kavmiyle etkileşime geçmesi kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu çalışmada kadim Macarların gerek dilsel olgular gerekse tarihî kayıtlar aracılığıyla kanıtlanabilen Türk etkileşimi üzerinde durulmuştur. Bu vesileyle Türk-Macar ilişkilerinin erken dönem tarihinin özetlenmesi de amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kavimleri, Kadim Macarlar, Tarihî İlişkiler, Erken Orta Çağ, Macar Kadim Tarihi.



* Bu makale tarafıma ait olan "Orta Çağ'da Macarlar ve Sekeller" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: ayoz@ankara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8763-3043.

EARLY PERIOD TURKISH-HUNGARIAN HISTORICAL RELATIONS FROM THE 5TH CENTURY TO THE 9TH CENTURY

ABSTRACT

It is an undeniable fact that the Hungarians, who have a deep-rooted historical background, had a close and intense relationship with various tribes, especially Turkic tribes. The Hungarians shared a common past with the Uralic tribes before they appeared on the stage of history independently. After the disconnection between the Uralic tribes over time, the Hungarians developed linguistically and ethnically independently, and the period called Hungarian prehistory (*magyar őstörténet*) began to form.

The Hungarian prehistory is an extremely important period in terms of Turkish-Hungarian relations, and the early relations of Hungarians with various Turkic tribes started and continued during this period. The history of this period's relationships dates back to the 5th century and continues until the Hungarians settled in their current homeland, the Carpathian Basin, in the 9th century. In this process, which lasted for about five hundred years, the Hungarians lived under the domination of Turkic tribes or in their neighborhood and had frequent contact with the Turkic tribes. Although it is difficult to describe this early medieval period of the Hungarians in simple and precise terms, the data available are at a level to reveal the extent of Turkish-Hungarian historical relations.

Foreign written medieval sources of the Hungarian language have an important place in the illumination of this period, which is called Hungarian prehistory. Although recent studies have made important contributions to this field, early written sources are of great importance in terms of forming a basis for these studies and shedding light on the issue of Hungarian prehistory. Many foreign sources, especially sources written in Arabic, Persian and Greek (Byzantine), are referenced in the illumination of this period, and Hungarians are identified with Turkic tribes in these sources. The Proto-Hungarians first appeared in the geography source written in the 10th century by Ceyhâni (died 330/942), a scientist and statesman, and in the later Arabic and Persian sources created on the basis of these sources, they are mostly called as their own ethnonym (*Hungarian*) or the names of other Turkic tribes. Later, in Greek (Byzantine) sources written in the 10th century, they are called as *Turk*. This study will mostly be based on these main sources that witnessed the period by presenting concrete and direct data about the Proto-Hungarians. Hungarian prehistory research and Hungarian literature, which are based on these foreign sources, constitute another source material of our study.

The Hungarians are likely to have interacted with numerous Turkic tribes during this time, as their pre-establishment history is linked to the history of Inner Asia. However, in this study, the Turkish interaction of the Proto-Hungarians, which can be proven through linguistic facts and historical sources, is emphasized. On this occasion, it is also aimed to summarize the early history of Turkish-Hungarian relations.

Keywords: Turkic tribes, Proto-Hungarians, Historical Relations, Early Medieval, Hungarian Prehistory.

GİRİŞ

Macarlar tarih boyunca farklı zamanlarda, farklı kavimlerle biraya gelerek özellikle sosyal, kültürel ve siyasal anlamda karşılıklı bir etkileşim içinde olmuştur. Bugünkü dilsel veriler doğrultusunda Macar kadim tarihi (*magyar őstörténet*) başlamadan önce Macarlar Ural kavimleriyle aynı dili ve coğrafyayı paylaşmıştır.

Macarların en erken geçmişinin aydınlatılmasında arkeoloji, antropoloji ve tarihe yardımcı diğer bilim dallarının kısıtlı ve yetersiz veri sunması sebebiyle bu hususta dilsel olguların daha güvenilir ve kesin sonuçlar ortaya koyacağı araştırmaların merkezinde yer almaktadır.¹ Dil; arkeolojik, antropolojik ve benzeri disiplinlere dayalı verilerin yetersiz kaldığı durumlarda temel başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Çünkü dil; toplumsal bir kurum olması, o dili kullanan toplumların tarihini ve kültürünü yansıtan bir ayna vazifesi görmesi ve aynı zamanda yaşayan bir varlık olması sebebiyle toplumların geçmişini hep canlı tutmuştur.²

Macaristan'da XVIII. yüzyıldan itibaren sistemli bir boyutta devam eden dil çalışmaları sayesinde Macarlar hem etnik hem de dillerinin kökenleri konusunda bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.³ Bu doğrultuda yapılan bilimsel çalışmalar neticesinde bugün kabul gören genel kanıya göre Macarlar, daha doğru bir tabirle Macar dili Ural dil ailesinin Fin-Ugor alt grubunun Ugor koluna mensuptur; en yakın dil akrabaları Ob-Ugor koluna dâhil olan Vogullar ve Ostyaklardır. Bu döneme ait pek çok sorun Macar diline ait yazılı belgelerin olmaması nedeniyle

¹ Hasan Eren, "Geçmişine Bakan Yalnız Bir Ulus", *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, Kasım 2001, s. 76-86; István Fodor, "Kazárok és kabarok", *Magyarrá lett keleti népek*, Ed. Viktor Szombathy, Gyula Laszló, 1988, s. 62; Lajos Ligeti, "Az uráli magyar őshaza", *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, s. 41.

² Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK, Ankara 1988, s. 65.

³ Naciye Güngörmüş, "Macar Dilinde Bulunan Türkçe Alıntı Kelimelerin Dil Tarihi Açısından Genel Bir Değerlendirmesi", *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s. 125.

aydınlatılmamıştır. Bu sorunların başında Macarların bu topluluk içinde tam olarak ne zaman yaşadığı ve Ural halklarının ana yurdunun neresi olduğu meseleleri gelmektedir. Fakat bugün artık araştırmacılar Ob-Ugor ve Macarların ortak yurdunu Ural Dağları civarında aramak gerektiği konusunda hemfikirdir.⁴ Macarların milattan öncesine dayanan bu erken dönemi Macar kadim tarihi olarak adlandırılan dönemin temelini oluşturmaktadır.

Macar kadim tarihi ise genel anlamda Macarların dil akrabalarından ayrılarak tarih sahnesinde bağımsız bir şekilde yer almaya başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Macar kadim tarihi araştırmalarıyla ilgilenen Antal Bartha bu konu hakkında en genel çerçeveyi bizlere sunmuştur: *Kavimlerin ana tarihlerinin başlangıcında genellikle akraba dil birliklerinden uzaklaşmış, bağımsız dil kullanan eski bir kavim bulunmaktadır. Macarların akraba dil birliğinden ayrılması ise MÖ 1000 yılının ilk yarısında gerçekleşmiştir.*⁵ Ugor birliğinin MÖ 1000 yılı civarında dağılmasıyla birlikte Macar tarihinde yeni bir sayfa açılmış ve bu andan itibaren Macarların müstakil tarihleri başlamıştır. Bağımsızlaşan Macarların atalarının nerede yaşadığı da yine tartışılan konular arasındadır.

Macar Dilinin Erken Dönem Yabancı Yazılı Kaynakları Işığında ve Macar Literatürüne Göre Türk-Macar Tarihî İlişkileri

Macarların yazılı belgeleri yurt tutuştan sonraki dönemlerde oluştuğundan Macar tarihinin en erken dönemlerinin aydınlatılmasına büyük ölçüde dil tarihsel veriler kaynaklık etmektedir. Macarların bu erken dönemleri Macar dili tarihi kaynaklarından *akraba diller, yabancı diller* aracılığıyla ortaya konulabilmekte, bunun yanı sıra bu kaynaklar içerisinde Macar kadim tarihinin aydınlatılmasında Macar dilinin *yabancı yazılı kaynakları* önemli bir yer tutmaktadır. Macar kadim tarihi hakkında ilk detaylı bilgilendirmeyi Arapça ve Farsça kaynaklar sunmakta, bu kaynaklarda Macarların IX. yüzyıl tarihi tasvir edilmektedir.⁶ IX. yüzyıldan önceki döneme ait Macarlarla ve Macar adıyla ilişkilendirilen görüşler dilsel benzerliklere ve coğrafi yakınlığa dayandırılmaktadır.⁷ Öte yandan Macar kadim tarihi araştırmaları Türk-Macar ilişkilerinin başlangıcını eski Bizans tarih yazarlarının Macarların oluşumuna etki eden Türk kavimleri hakkında ortaya koydukları bilgilere dayandırmaktadır.

Eski tarih konseptine göre Macarlar Ugor birliğinden ayrılmalarının ardından Türk halklarıyla etkileşime girmiş ve V. yüzyılda Onogur-Bulgarlarla temas etmiştir. Bizans yazarlarından Priskos Rhetor 5. yüzyıla ait çalışmasında 463 civarında meydana gelen göç hakkında bilgi vermektedir. Priskos'a göre Avarlar Sabirleri kaçmaya mecbur etmiş; Sabirler ise Saragur, Ogur ve Onogurların Batı Sibiry'a'daki topraklarını bırakarak başka bölgelere göç etmelerine neden olmuştur. Avarlar ise Okyanus⁸ kıyısında yaşayan kavimler ve Okyanus'un taşması sonucunda ortaya çıkan sis ve pek çok "griffon kuşu" nedeniyle kaçmak zorunda kalmıştır.⁹ Büyük olasılıkla Macarlar da bu kavim hareketinin sonucunda Batı Sibiry'a'daki ana yurtlarını terk etmiş ve Onogurlarla birlikte Kafkasya bölgesine göç etmiştir.¹⁰

Bu tarih konseptinin sağlam bir temele dayanmadığı çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Buna göre o dönemde Batı Sibiry'a'da Türk dilli kavimlerin varlığından söz edemiyoruz. *Avrupa'da Türk dilli olduğu kesin olan ilk kavim, 463 civarında Volga'nın batısında ortaya çıkan Ogur-Bulgar Türkleridir.*¹¹ Aynı şekilde Macarların da bu kavim hareketine Batı Sibiry'a'da dâhil olmadığı konusunda görüş bildiren araştırmacıların olduğunu belirtmek gerekir. Bu varsayımın göre Macarlar Ugor birliğinin dağılmasının ardından Ural'ın doğusundaki bölgelerden değil, Başkırdistan'da olduğu bilinen Magna Hungaria'dan (Büyük¹² Macaristan) hareketle güneye ve batıya doğru göçlerini gerçekleştirmiştir.¹³ Söz konusu teorisinin zayıf yönlerine rağmen Macarların bu kavim hareketinin bir parçası olduğu, V. yüzyılda gerçekleşen bu göçün etkisiyle Türk kavimleriyle temasta bulunduğu ortadadır ve kadim tarih araştırmaları da bunu desteklemektedir.¹⁴

Bu kavim hareketi neticesinde bahsi geçen diğer halklarla birlikte Macarların da Kafkasya'ya ulaşmış olduğu, başka bir ifadeyle Macarların yerleşim yerlerinden birinin "Kafkasya" olduğu inancı da tartışılan başka bir konudur. Bu bölge o dönemlerde Bulgarların yaşam sahası olup bu inanca göre Macarlar VII. yüzyılda Hazarların

⁴ Ed. György Györffy, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Kortársak és kronikások hirasai)*, Gondolat, Budapest 1986, s. 6.

⁵ Antal Bartha, *A magyar őstörténet*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988, s. 7-8.

⁶ Károly Czeplédy, "A magyarság Dél-Oroszországban", *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, s. 100; Pál Engel, *Szent István birodalma (A középkori Magyarország története)*, História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001, s. 13.

⁷ Gyula Kristó, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államig*, Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980, s. 18.

⁸ Priskos burada Kuzey Buz Denizi'ni kastetmiştir. Sözü edilen kavim hareketi Sibiry'a'nın kuzey bölgesinden Karadeniz'e kadar yayılan alanda meydana gelmiştir. Bkz. Ed. Györffy, *age*, s. 274.

⁹ Ed. Györffy, *age*, s. 53.

¹⁰ Tibor Halasi Kun, "A magyarság kaukázusi története", Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, s. 74.

¹¹ Vásáry, *age*, s. 221-222.

¹² Burada "büyük" sıfatıyla "eski/kadim" anlamına gönderme yapılmaktadır. Bkz. Pál Engel, "A magyar őstörténet három problémája", *História*, C. 12, S. 5-6, Budapest 1990, s. 58.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991, s. 220-221; Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...* s. 55; Engel, *agm*, s. 58; Vásáry, *age*, s. 221-223.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ligeti, *agm*, s. 66; Németh, *age*, s. 125-126.

V. YÜZYILDAN IX. YÜZYILA KADAR ERKEN DÖNEM TÜRK-MACAR TARİHİ İLİŞKİLERİ

batısında, Azak Denizi'nin doğu kıyısında ve Don'un aşağı mecrasında bulunan Onogur-Bulgar birliğine dâhil olmuştur. Onogur-Bulgar birliği Kubrat Han'ın 642'deki ölümünün ardından Hazar saldırısı nedeniyle dağılmış ve Tuna Bulgarları batıya, Volga Bulgarları ve Başkırt Macarları ise beraber kuzeye göç ederek ana birlikten ayrılmıştır.¹⁵ Macarların çoğunluğu ise Hazar saldırısının ardından Kafkasya'da kalarak Hazar hâkimiyeti altında belirli bir süre yaşamıştır.¹⁶ Macar Doğu Bilimci Károly Czeplédy'nin çalışmalarında ortaya koyduğu verilerle birlikte *Kafkasya kadim yurduna olan inancın güvenilirliği ortadan kalkmıştır*.¹⁷ Czeplédy, *A magyarság dél-oroszságban* (Güney Rusya'daki Macarlar) (1943) adlı çalışmasında İranlı Coğrafyacı ve Tarihçi Gerdîzi'deki bilgilere dikkat çekerek bu bilginin sağlam temele dayanmadığını göstermiştir. Gerdîzi'ye göre Macarların yerleşim bölgesi sınırlarından biri "Tuna", diğeri "Atıl"dir; "Atıl" ilk önce Slavların ülkesine, daha sonra oradan Hazarlara doğru akmaktadır.¹⁸ Czeplédy, Gerdîzi'nin bu ifadelerini Macarları "Atıl" Nehri'nin Hazarlardan ayırdığı şeklinde yorumlamakta ve Macarları Hazarlardan ayıran o nehrin "Don Nehri" olduğunu ileri sürmektedir.¹⁹ Ceyhânî'deki orijinal metin temelinde aktarılan bu veriler Macarların yerleşim bölgeleri arasında Kafkasya'nın olmadığını, bu sınırlardan birinin Atıl, yani Don; diğersinin Tuna olduğunu göstermektedir.

İleriki dönemlerde yapılan araştırmalarda bu görüş dikkate alınarak kuramlar oluşturulmuştur. Macar-Bulgar tarihî ilişkileri konusunda başka etkileşim sahalarına da dikkat çekilmiş, Macarların ne zaman ve hangi Bulgar topluluğuyla etkileşimde olduğu çeşitli araştırmalarla belirlenmeye çalışılmıştır. Macarların ilk olarak kuzeyden hareketle Volga bölgesinde Volga Bulgarlarıyla etkileşime geçtiği varsayımı daha güncel görüşler arasındadır. Macarlar, VIII. yüzyılda veya bundan biraz daha ileri bir tarihte Volga Nehri ve Ural Dağları arasında yaşadıkları bölgeden güneye hareket ettikleri esnada Volga bölgesinde ortaya çıkan Volga Bulgarlarıyla bir kaynaşma sürecine girmiştir.²⁰ Burada başlayan Macar-Bulgar ilişkileri daha sonra Don bölgesinde devam etmiştir.²¹

Macar-Bulgar ilişkisinin başlama noktası, zamanı ve niteliğiyle ilgili ortaya konulan tüm bu varsayımlar henüz güçlü bir kanıt isterken Macar Türkolog István Vásáry, kadim tarihe ilişkin ortaya konulan tüm bu hipotezlere farklı bir açıklama getirmiştir. Macarların, Ugor birliğinin dağılmasının ardından Uralların Avrupa tarafında, yani Kama-Ural bölgesinde yaşadığı olasılığını temel alarak V. yüzyıldan sonraki bir dönemde Kama-Byelaya bölgesinden Volga ve Don arasına göç ettiğini ve burada Onogur-Bulgarlarla ve Alanlarla etkileşim içerisine girdiğini savunmuştur. VIII. yüzyılın sonuna doğru Volga Bulgarlarının Orta Volga bölgesine ulaştığı ve Macarların ise IX. yüzyılın ilk yarısında artık Don bölgesinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda Volga Bulgarları ile Macarlar arasında ise kısa süreliğine bir etkileşim yaşanmıştır.²²

Macarlar ile Volga Bulgarları arasındaki ilişkiyi Macar tarihinde rastlanılan Volga Bulgar boy isimleri de güçlendirmektedir. Bu boy isimleri arasında *Bulgar* boy ismi dışında *Barsula*, *Suvar* ve *Eskel/Eskil* boyları da anılmaktadır. *Barsula* boy ismi Bercel şeklinde Karpat Havzası'nda muhafaza edilmekte, *Suvar* ismi Árpád Dönemi'nde soy ismi olarak Szovárd/Zovárd şekliyle kullanılmakta, *Eskel/Eskil* boy ismi ise *székely* (Sekel) kavim ismiyle açıklanmaktadır.²³

Macarların Bulgarlarla olan tarihî ilişkisine Arap coğrafyacıları da gönderme yapmakta, hatta bu ilişkinin tabiiyet ilişkisi içinde olduğunu anlatmaktadır. Filozof, ahlâkçı, tabip ve coğrafyacı özellikleriyle bilinen Ebü Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) X. yüzyıl Arap coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal tarafından muhafaza edilerek günümüze ulaşan eserinde Macarları "Bascirt" (metin içinde Macarca sesletimi *baszdzsirt*) adıyla andığı ve bu iki kavmi bir tuttuğu kaydedilmektedir.²⁴ Belhî'ye göre *Başkırtların iki cinsi bulunur. Bir cinsi Uzların uç bölgesinde, Bulgarların ardında yaşar. Sayılarının yaklaşık iki bin olduğunu söylerler. Ormanlarda yaşarlar, bu nedenle onlara saldırmak güçtür. Bulgarların metbû idiler. Diğer Bascirtlar (İbn Havkal'a göre Bascirtların en büyük kısmı) Peçeneklerle sınır komşusudur. Hem onlar hem de Peçenekler Türk'tür ve Bizans'la sınır komşusudur.*²⁵

Macar-Bulgar tarihî ilişkilerinin zamanı ve mekanı konusunda görüşler birbirinden farklılık gösterse de bu durum tarihsel süreç içinde Macarların Bulgarlarla yoğun bir ilişki içinde olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Macarlar için farklı dillerde kullanılan *Hungarian*, *ungarisch*, *hongrois*, *vengerszkij* şeklindeki adlandırmalar Macarların Bulgarlarla olan ilişkisine gönderme yapan önemli veriler arasındadır. Bütün bu adlandırmaların

¹⁵ Czeplédy, *age*, s. 100-101.

¹⁶ Halasi Kun, *age*, s. 84-86.

¹⁷ Kristó, *Levedi törzsszövetségétl...*, s. 51.

¹⁸ Ed. Györffy, *age*, s. 88.

¹⁹ Czeplédy, *age*, s. 100-112.

²⁰ István Fodor, "Finnugor vagy bolgár-török", *História*, C. 8, S. 1, 1986, s. 3; Gyula Kristó, *Magyarország története 895-1301*, Osiris Kiadó, Budapest 2006, s. 41-42.

²¹ Fodor, *agm*, s. 3.

²² Vásáry, *age*, s. 221-224.

²³ Kristó, *Levedi törzsszövetségétl...*, s. 56; Vásáry, *age*, s. 204.

²⁴ Ed. Györffy, *age*, s.95.

²⁵ Ed. Györffy, *age*, s. 95.

kökünü *Onogur* kavim ismine dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle komşuları Macarların köklerini Onogurlara dayandırmakta ve onları bu şekilde adlandırmaktadır.²⁶

Macarların Bulgarlarla olan ilişkilerini Macar dilinde bugün dahi yaşayan Çuvaşça kökenli alıntı kelimeler de açık bir şekilde doğrulamaktadır. Yurt tutuş öncesi dönemde Macarcaya geçen eski Türkçe sözcükler incelendiğinde Çuvaşçanın etkisinin Doğu Türkçesine oranla daha fazla olduğu, bu alıntı kelimelerin büyük bir çoğunluğunun Çuvaşça kökenli olduğu ortaya konulmuştur. Çuvaşça kökenli bu alıntı sözcükler çoğunlukla *r* sesini içermektedir. Eski Türkçede *j* sesi ile başlayan sözcükler Çuvaşça özellik gösteren dillerde *ś* veya *s* sesine karşılık gelmekte olup Macarcada *sz* (Türkçe sesletimi *s*) ile başlayan bu tip sözcükler de Çuvaşça kökenlidir. Bazı Çuvaşça özellik gösteren dillerde veya lehçelerde ise *j* sesi farklı biçimde gelişme göstermiş ve Macarca *gy* (Türkçe sesletimi *dy* gibi) sesine karşılık gelmiştir. Bu kelimelerden bazıları şu şekilde sıralanabilir: *sár* (çamur), *görény* (kokarca), *tenger* (deniz), *térd* (diz), *iker* (ikiz), *ír* (yazmak), *tar* (dazlak; çıplak), *túr* (sabretmek); *sárga* (sarı), *serke* (sirke), *sárkány* (ejderha), *sarló* (orak); *szűcs* (kürkçü), *szőlő* (üzüm); *gyom* (yabani ot) vb.²⁷

Macarcaya Türkçeden geçen alıntı kelimelerin çoğu yurt tutuş öncesi döneme aittir ve bu kelimelerin sayısı 300 civarındadır.²⁸ Macarlar bu dönemde kendilerinden askerî ve kültürel anlamda daha üstün konumda olan Türk kavimlerinden büyük ölçüde etkilenmiş ve bu etkileşim çok yönlü olmuştur.²⁹ Dil ilişkilerinin ilk grubunu hayvancılık ve tarıma ilişkin sözcükler oluşturmaktadır. Bu kelimeler göz önüne alındığında Macarların Türk kavimlerinin etkisiyle tarım ve hayvan yetiştiriciliğiyle tanıştığı ortadadır. Bu kategorideki kelime hazinesi içinde doğal olarak ilk başta hayvan yetiştiriciliği terminolojisi büyük önem taşımaktadır. Zira Macarlar avcı-balıkçı yaşam biçimlerini Türk kavimlerinin etkisiyle terk etmiş, ardından göçebe yaşam biçimini benimsemiştir.³⁰ Hayvan cinslerine ve hayvansal ürünlere ilişkin sözcükler şu şekilde sıralanabilir: *bika* (boğa), *ökör* (öküz), *tinó* (buzağı), *borjú* (dana), *kos* (koç), *ürü* (iğdiş koç), *kecske* (keçi), *sajt* (peynir), *iró* (kesilmiş/ekşi süt suyu), *túró* (çökelek), *gyapjú* (yün), *disznó* (domuz), *ártány* (iğdiş edilmiş domuz), *teve* (deve), *tyúk* (tavuk) vb. Tarım alanında kullanılan kelimeler arasında ise *búza* (buğday), *árpa* (arpa), *borsó* (bezelye); *kender* (kenevir), *komló* (şerbetçiotu), *csalán* (ısırgan (otu)) gibi tahıl türlerinin ve lifli bitkilerin isimlerini; *gyümölcs* (yemiş, meyve), *alma* (elma), *körte* (armut), *dió* (ceviz) gibi yemiş ve meyve isimlerini; *szőlő* (üzüm), *bor* (şarap), *sópró* (süpürge), *szűr* (süzme) gibi üzüm üretimine ilişkin pek çok sözcüğü ve *eke* (saban), *sarló* (orak), *tarló* (tarla), *dara* (darı), *öröl* (öğütmek) gibi bitki üretimiyle ilintili diğer kavramlara ilişkin sözcükler yer almaktadır. Pek çok yabani bitki isimleri de yine Türkçeden Macarcaya geçen sözcükler arasındadır: *kökény* (gök erik); *gyertyán* (gürgen); *kököröcsin* (şakayık), *kikerics* (bir çeşit çiğdem); *gyom* (bitki kökü); *torma* (acırga); *üröm* (miskotu) vb.³¹

Bunun dışında göçebe yaşam biçimiyle ilintili yerleşim yerine, toplumsal ve düşünsel hayata işaret eden önemli sözcükler de bulunmaktadır: *sátor* (çadır), *kút* (çeşme), *kapu* (kapı); *törvény* (yasa), *barom* (malvarlığı/servet), *kölcsön* (ödünç/borç); *egy/szent* (aziz), *táltos* (şaman, kam), *bölcs* (büyücü), *boszorkány* (büyücü, cadı), *báj* (büyü); *ige* (fiil), *ír* (yazmak), *betű* (harf), *szám* (sayı) vb.³²

Macarlar, Bulgarların ardından diğer bir önemli siyasî teşkilat olan Hazarlarla uzun ve yoğun bir ilişki içinde bulunmuştur. Hazarlar, VII. yüzyıl civarında Kafkasya, Volga, Don ve Hazar Denizi'yle çevrelenmiş geniş sahada hâkimiyet kurmuş ve komşu bölgelerde yaşayan kavimler üzerinde etkili olmuş; Macarları da hâkimiyetleri altına almıştır. Macarların bu dönemi hakkında özellikle Yunanca yazılmış kaynaklar yol gösterici olmuştur. Macarların Hazarlarla olan tabilik ilişkisini anlatan en eski kaynaklardan biri Bizans İmparatoru Konstantinos Porphyrogenetos'a (913-959) aittir. Konstantinos, *Türk*³³ adıyla andığı Macar boy birliğinin Hazarlarla olan birlikteliğini şu cümlelerle açıklamıştır: *Hazarlarla üç yıl birlikte yaşamış ve her savaşlarında Hazarlarla birlikte*

²⁶ Kristó, *Magyarország...*, s. 44.

²⁷ Géza Bárczi, Benkő Loránd vd., *A magyar nyelv története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1967, s. 281.

²⁸ Bárczi, Loránd vd., *age*, s. 283.

²⁹ Güngörmüş, *agm*, s. 134.

³⁰ Güngörmüş, *agm*, s. 134.

³¹ Bárczi, Loránd vd., *age*, s. 282.

³² Kristó, *Magyarország...*, s. 44.

³³ Macarların *Türk* adıyla zikredilmesi hususunda araştırmacıların çoğunlukla aynı eksen etrafında farklı yorumlar sunduğu görülmektedir. Macar Türkolog Gyula Németh *Türk* adının Göktürk hâkimiyetinin ardından Hazarlara geçtiğini, Göktürk hâkimiyeti ve Hazarlarla olan ilişki neticesinde ise bu adın daha sonra Macarlar için kullanıldığını öne sürmüştür. Bkz. Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest: Hornyánszky Viktor R.-T. M.K. Udv. Könyvnyomda Budapest 1930, s. 200. Macar Türkolog László Rásonyi de Macarların VI. yüzyıl ortalarında Batı Türk İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdiğini, bu nedenle Bizans tarih yazarlarının onlardan *Türk* olarak bahsettiğini ileri sürmüştür. Bkz. László Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984, s. 15. Macar Tarihçi György Györffy ise Bizans yazarlarının *török népek* (Türk kavimleri) ifadesini bilmediğini ve onlar için *Türk* adının Hazar kağanının kavimini ifade ettiğini belirtmiştir. Györffy'e göre, *turkoi* adlandırması sadece politik yapıyla ilişkilidir. Bkz. akt. Kristó, *Levedi törzsszövegségétől...*, s. 32-33. Konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaşan Macar Dilbilimci Gábor Bálint'e göre İmparator Konstantin, *Hunugur* veya *Hunugar* (*Hungar*) adını kullanmak yerine onları *Türk* şeklinde adlandırmayı tercih etmiştir. Bunun sebebi ise Konstantin'in tercümanları aracılığıyla *Hun-u-gar* adının "esir Hun, köle Hun" anlamlarına geldiğini öğrenmesidir. Bkz. Bálint Gábor Szentkatolnai, *A honfoglalás revíziója vagyis: a hún, székeby, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása*, Gombos Ferencz Nyomda, Kolozsvár 1901, s. 123-124. Macar Türkolog István Vásáry de diğer pek çok araştırmacı gibi Bizans ve "Müslüman kaynakları"nın Macarları *Türk* adıyla anmasını Macarların Hazar siyasî yöreğinde yaşamalarıyla ilişkilendirmiştir. Bkz. Vásáry, *age*, s. 228-229.

V. YÜZYILDAN IX. YÜZYILA KADAR ERKEN DÖNEM TÜRK-MACAR TARİHİ İLİŞKİLERİ

savaşmıştır. Hazar hükümdarı olan kağan, yiğitlikleri ve ittifakları nedeniyle soylu Hazar kızını çocuk doğurması için, kahramanlığının büyük ünü ve soyunun ışığından dolayı Levedi olarak adlandırılan Türklerin ilk yöneticisine eş olarak vermiştir (...)³⁴

Bu kısımda aktarılan “üç yıl” ifadesi pek çok araştırmacı tarafından yeniden yorumlanarak Macar-Hazar birlikteliğinin, bir bakıma Türk-Macar ilişkilerinin bilinenin aksine daha köklü olduğu ortaya konulmuştur. Macarların her savaşta Hazarlarla birlikte savaşması ve Levedi'nin Hazar birliğinde kahramanca savaştığı için Hazar kızını eş olarak alması gerçeklerinden yola çıkılarak bu olayların üç yıl gibi kısa bir zamana sıkıştırılmayacağı ileri sürmüştür, bu nedenle bu ifade yerine birkaç on yıl ifadesinin kullanılması önerilmiştir.³⁵ Bu ifadenin Bizans sarayına giden Macarların yanlış beyanlarından kaynaklandığı³⁶ veya maksatlı bir daraltma olduğu da konuyla ilgili ortaya konulan görüşler arasındadır.³⁷

Macarların Hazarlara bağlılığını gösteren kanıtlardan bir diğeryse Hazarların ikili hükümdarlık sisteminin Macarlar tarafından benimsenmiş olmasıdır. Bu göçebe hükümdarlık düzeni Hazar örneğinin model alınması sonucunda Macarlara sirayet etmemiş, doğrudan Hazar etkisinin bir sonucu olarak meydana gelmiştir. Bu sisteme göre boyların başında ruhanî bir güce sahip bulunan baş hükümdar “kende/kündü” ve bir de iktidarın gerçek hâkimi olan “gyula” bulunmaktadır.³⁸ Konstantinos, Macar boy birliğinin bu politik yapısından açıkça bahsetmemiş; Macarların ilk yöneticisi Levedi'nin dışında bir diğer yöneticisi olan Álmos'a gönderme yapmıştır.³⁹

Macarlar Hazar hâkimiyeti altında yaşadığı dönemde “Levedia” olarak adlandırılan sahada yaşamıştır. Konstantinos'a göre Macarlar eskiden Hazarlara yakın bir yerde, ilk yöneticileri Levedi'nin adıyla anılan Levedia'da kendilerine bir yer edinmiştir. Daha evvel “Kangar” olarak adlandırılan Peçenekler Hazarlara karşı savaş başlatmış ve yenilgiye uğradıktan sonra kendi topraklarını terk ederek Macarların topraklarına, Levedia'ya yerleşmeye mecbur kalmıştır. Peçenekler ve Macarlar arasında cereyan eden savaşta Macarlar yenilgiye uğramış ve iki kola ayrılmıştır. Bir kısmı doğuya, Pers bölgesine yerleşmiş; bunlar Macarların eski adıyla “savartü asfalü”⁴⁰ olarak adlandırılmıştır. Diğer kısım ise yöneticileri Levedi ile birlikte batıya, “Etelközü” denilen bölgeye göç etmiştir.⁴¹

Macarlar, IX. yüzyılda Hazarlardan ayrılarak Etelköz adı verilen bölgeye göç ettiklerinde üç Kabar boyu da Hazar hâkimiyetine karşı ayaklanarak Macarlara katılmıştır. Kabarlar Macarlara kendi dillerini öğretmiş, Macarların dilini de öğrenmişlerdir. Sekiz boy arasından en cesuru ve en güçlüsü olduklarından savaşta önden gitmişler ve Macarların ilk boyunu oluşturmuşlardır.⁴²

Konstantinos'un eserinde bahsettiği “Levedia” ve “Etelköz” adlı bölgelerin nerede olduğu, bu bölgelerin sınırlarının nereye kadar uzandığı Macar kadim tarihinin en problemlili meseleleri arasında yer almaktadır. Konstantinos, eserinde Levedia ve Etelköz'ü tasvir etmesine karşın her iki bölgenin sınırları hakkında kesin bir veri sunmamaktadır. Bu bölgelerin sınırları çeşitli araştırmalarla tayin edilmeye çalışılmaktadır. Czeglédy'e göre, Levedia'nın batı sınırı hakkındaki tek önemli veri Levedi'nin “gemi ile” kağana gitmesidir. O dönemde Levedi'nin gemi yolculuğu yapması gerekmektedir, zira Peçenekler Hazarlara giden o çorak topraklı yolu Macarlara kapamıştır. Gemi ile katedilen bu yol Karadeniz'de yapılmış olamaz, çünkü bir Arap kaynağına göre Normanlar hariç ne Hazarlar ne de Karadeniz civarındaki diğer kavimler denizde yolculuk yapmıştır. Levedi açısından tek olası yol, İbn Hurdâzbih'in Rus tacirlerin yolu olarak adlandırdığı o meşhur güzergâhtır. Zira bu tacirler Don üzerinden Don ve Volga'nın birbirine yakınlaşan dirseğine kadar inmiş ve gemiyle Volga'ya, oradan da Hazar başkentine kadar ilerlemiştir. Czeglédy, Levedi'nin Etelköz'den gemi ile kağana gitmesinden hareketle Etelköz'ün doğu sınırının Don Nehri olduğunu, hatta bu bölgenin Don ve Donets ya da Don ve Azak arasını ifade ettiğini; Levedia'nın ise Don Nehri'nden doğuda bir yerlerde olması gerektiğini savunmuştur.⁴³ Macar Tarihçi Kristó, Levedi ve Etelköz arasındaki ilişki hususunda her iki coğrafi bölgenin aynı anda benzerlik ve farklılık gösterdiğini bildirmiştir. Etelköz'ü, Don ve Dinyester Nehirleri arasındaki bölgeye yerleştirilen Levedia'dan farklı kılmış, öte yandan Dinyeper ve Dinyester arasında bulunan her iki bölgenin birbiri ile iç içe geçtiğini bildirerek benzer yönlerinin de olduğunu ileri sürmüştür.⁴⁴ Macar Arkeolog István Fodor'a göre Macarlar 800'lü yılların ilk yarısında Don Nehri'ne yakın bir yerlerde yaşamış ve Levedia olarak adlandırılan bu bölgeden Macar-Peçenek savaşının meydana gelmesinin ardından göç etmiştir. 860 yılının ardından Macar boylarının göç ettiği bu yeni saha

³⁴ Ed. Györffy, *age*, s. 118.

³⁵ Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...*, s. 90.

³⁶ Németh, *age*, s. 226.

³⁷ Vásáry, *age*, s. 228.

³⁸ Ed. Györffy, *age*, s. 11.

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ed. Györffy, *age*, s. 119.

⁴⁰ Macarlar Hazar egemenliği altında yaşadığı uzun dönemde yabancı kayıtlarda “Türk” adının yanı sıra “savartoi” biçimiyle de anılmıştır. “Savartoi” isminde Savir kavim ismi aranmakta, “asphaloi” kelimesi ise Yunanca “sarsılmaz, sağlam” sıfatıyla açıklanmaktadır. Savirler ise Savardlarla özdeşleştirilmektedir. Bkz. Vásáry, *age*, s. 225.

⁴¹ Ed. Györffy, *age*, s. 118-119.

⁴² Ed. Györffy, *age*, s. 120.

⁴³ Czeglédy, *age*, s. 102.

⁴⁴ Kristó, *Levedi törzsszövetségétől...*, s. 117.

Dinyester ve Prut civarındaki Etekköz olarak adlandırılan yerleşim yerini işaret etmektedir. Bu göç ile birlikte Macarların Hazar bağımlılığı ortadan kalkmış ve Macar boy birliği bağımsız olarak güç kazanmıştır.⁴⁵ Kristó nispeten daha güncel çalışmasında, Levedia'nın ve Etekköz'ün konumu hakkında arkeolojik buluntuların tanıklığına başvurmuştur. Arkeolojik veriler Levedia'nın, Ingul Nehri yakınında bulunan Ukrayna'daki Subbitici'de olduğunu; Etekköz'ün ise Doğu Karpatların doğusunda uzanan, Seret, Prut, Dinyester Nehri tarafından ayrılan geniş bir coğrafi bölgede bulunduğunu göstermektedir.⁴⁶ Tarihçi Osman Karatay ise *Etekköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler* adlı makalesinde Etekköz'ü farklı bir bakış açısıyla ele almış, konu hakkında alışlagelmiş olandan farklı bir tespitte bulunmuştur. Konstantinos'un Macarların Etekköz'deki yerleşimini yanlış bir sıralamayla sunduğunu, başka bir ifadeyle bu yurdun ortanca değil, Macarların birinci yurdu olarak görülmesi gerektiğini savunmuştur. Karatay makalesinde Etekköz ifadesinin açıklamalarına da yer vererek bu ifadeyi Macarca "nehir arası" şeklinde açıklamanın engellerinin bulunduğuna dikkat çekmiştir. Zira Doğu Avrupa'da pek çok büyük nehrin bulunduğuna ve böyle bir coğrafyada "nehir arası" şeklinde bir açıklamanın mümkün olamayacağını bildirmiştir. Bu durumda bu ifadeyi Türkçe açıklamanın daha muhtemel sonuçlar ortaya koyacağını ileri sürmüştür. Türkçe açıklamaya göre Etekköz (İdil gözü) ifadesi İdil'in kaynağına gönderme yapmakta, Ak İdil'in (Belaya) çıktığı ülke ise İdil'in kaynağı olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla Karatay, Etekköz adlı bölgenin İdil boylarında yer alarak Macarların birinci yurduna gönderme yaptığını ve Levedia olarak adlandırılan bölgenin ise Don boylarında yer alarak daha sonraki yerleşim yerlerini gösterdiğini ortaya koymuştur.⁴⁷

Macarların Etekköz'ü terk etmesi de yine Peçenek saldırısı neticesinde gerçekleşmiştir. Macarların bugünkü topraklarına göç etmelerine neden olan Peçenek saldırısı hakkında Konstantinos detaylı bir tasvir sunmuştur. Konstantinos, Bulgar-Bizans arasındaki çekişmelerin bu göçe sebep olduğunu anlatmıştır. Bizans İmparatoru VI. Leo'nun (886-912) Bulgarlara karşı Macarlardan yardım istemesi üzerine Macarlar Bulgar Hükümdarı Simeon'a (893-927) saldırarak onu mağlup etmiştir. Simeon ise Macarları yok etmek için Peçeneklerle anlaşma sağlamış, Macarlar sefere gittikleri esnada Peçeneklerle birlikte Macarların toprağına saldırarak orada bulunanları o topraktan çıkarmıştır. Sefere çıkan Macarlar geri döndüklerinde topraklarını terk edilmiş ve yağmalanmış bir halde bulmuşlar ve bunun üzerine bugünkü yaşadıkları topraklara göç etmişlerdir.⁴⁸

SONUÇ

Türk-Macar ilişkilerinin tarihi uzak geçmişe dayanmaktadır. Bu ilişkilerin temelleri yurt tutuş öncesi dönemde atılmış, bu süreçte Macarlar yaklaşık 500 yıl boyunca yoğun bir Türk etkisine maruz kalmıştır. Onogurların ve Hazarların yaşadıkları coğrafya onların da yaşam sahasıydı ve bu coğrafyada uzunca bir dönem bu kavimlerle birlikte veya onların komşuluğunda yaşamışlardır. Bu durumun varlığını kanıtlayan pek çok olguya sahibiz. Özellikle dil alanında bu ikili ilişkilerin izini rahatlıkla sürebiliyoruz. Bu dönemde 300 civarında Türkçe kelimenin Macarcaya geçtiğini görmekteyiz. Bu, nicelik bildiren bir ifade olmanın ötesinde Türklerin Macar toplumu ve bilinci üzerinde ne denli etkili olduğunun da açık bir göstergesidir. Alıntı kelimelerin yanı sıra başka olgular da Macarların Türklerle olan ilişkisine gönderme yapmaktadır. Macarlar için yabancı dillerde kullanılan adlandırmalar (*Hungarian, ungarisch, hongrois* vb.) bize Macarların Bulgarlarla olan ilişkisini anlatır. Bütün bu adlandırmalar Hun kökeninin aksine *Onogur* kavim ismine dayanmaktadır. Macarların etnik kimliğine ve kültürüne tesir eden bu uzun ve yoğun etkileşim neticesinde Macarlar bozkır halklarıyla özdeş özellik göstermiş ve bu nedenle dönemi yansıtan yabancı çağdaş kayıtlarda çoğunlukla *Türk* adıyla anılmıştır. O dönemin yazılı ürünlerinden olan bu yazılı kayıtlar erken dönem Türk-Macar ilişkilerini tasvir etmemize imkân kılacak bilgiler içermekte ve çoğunlukla bu kayıtlar aracılığıyla ikili ilişkilerin boyutunu ortaya koyabilmekteyiz.

⁴⁵ Fodor, "Kazárok...", s. 89-90.

⁴⁶ Kristó, *Magyarország...*, s. 43, 45.

⁴⁷ Osman Karatay, "Etekköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler", *Bellefen*, C. 78, S. 281, Ankara 2014, s. 41-92.

⁴⁸ Ed. Györffy, *age*, s. 120.



Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, TDK, Ankara 1988.
- BÁRCZI, Géza, LORÁND, Benkő vd., *A magyar nyelv története*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1967.
- BARTHA, Antal, *A magyar őstörténete*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.
- CZEGLÉDY, Károly (1943), “A magyarság Dél-Oroszországban”, *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, ss. 100-122.
- ENGEL, Pál, “A magyar őstörténet három problémája”, *História*, C. 12, S. 5-6, Budapest 1990, ss. 58-60.
- ENGEL, Pál, *Szent István birodalma (A középkori Magyarország története)*, História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2001.
- EREN, Hasan, “Geçmişine Bakan Yalnız Bir Ulus”, *Tarih ve Toplum*, C. 36, S. 215, Kasım 2001, ss. 76-86.
- FODOR, István, “Finnugor vagy bolgár-török”, *História*, C. 8, S. 1, 1986, ss. 3-4.
- FODOR, István, “Kazárok és kabarok”, *Magyarrá lett keleti népek* (Ed. Viktor Szombathy&Gyula Laszló), 1988, ss. 61-105.
- GÜNGÖRMÜŞ, Naciye, “Macar Dilinde Bulunan Türkçe Alıntı Kelimelerin Dil Tarihi Açısından Genel Bir Değerlendirmesi”, *Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 3, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, ss. 123-139.
- GYÖRFFY, György (Ed.), *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (Kortársak és kronikások híradásai)*, Gondolat, Budapest 1986.
- HALASÍ KUN, Tibor, “Az örmény és georgiai források”, *A magyarság őstörténete* (Ed. Lajos Ligeti), A budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, ss. 71-99.
- KARATAY, Osman, “Etelköz: Ortanca Macar Yurdu Hakkında Yeni Bazı Tespitler”, *Bellekten*, C. 78, S. 281, Ankara 2014, ss. 41-92.
- KRISTÓ, Gyula, *Levedi törzsszövetségétől Szent István állmáig*, Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980.
- KRISTÓ, Gyula, *Magyarország története 895-1301*, Osiris Kiadó, Budapest 2006.
- LIGETI, Lajos, “Az uráli magyar őshaza”, *A magyarság őstörténete*, Ed. Lajos Ligeti, A Budapesti Magyar Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarság Tudományi Intézete és Franklin Társulat, Budapest 1943, ss. 36-70.
- NÉMETH, Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1991.

AYŞE ÖZ

NÉMETH, Gyula, *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Budapest: Hornyánszky Viktor R.-T. M.K. Udv.Könyvnyomda Budapest 1930.

RÁSONYI, László, *Tuna Köprüleri*, çev. Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

SZENTKATOLNAI, Bálint Gábor, *A honfoglalás revíziója vagyis: a hún, székely, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása*, Gombos Ferencz Nyomda, Kolozsvár 1901.

VÁSÁRY, István, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken, İstanbul 2007.

